

บทที่ 4

ผลการศึกษาและอภิปรายผล

ผลการศึกษา

การศึกษาเรื่อง “การเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกณฑ์แรงงานสู่ระบบค่าจ้างของไทย” สามารถจำแนกผลการศึกษาออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่

ส่วนที่ 1 ความเป็นมาและวิธีการเกณฑ์แรงงานของระบบไพร่และทาสที่ส่งผลกระทบต่อสภาพการทำงานของแรงงานรับจ้าง

ส่วนที่ 2 วิวัฒนาการและปัจจัยกดดันที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบไพร่และทาสสู่ระบบแรงงานรับจ้าง และขั้นตอนกระบวนการคลี่คลายปัญหา

ส่วนที่ 3 ผลการเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกณฑ์แรงงานสู่ระบบค่าจ้าง และสภาพการจ้างที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ส่วนที่ 1 ความเป็นมาและวิธีการเกณฑ์แรงงานของระบบไพร่และทาสที่ส่งผลกระทบต่อสภาพการทำงานของแรงงานรับจ้าง

1. ความเป็นมาของระบบไพร่และทาส

กำลังคนเป็นปัจจัยสำคัญของสังคมนับตั้งแต่ในสมัยที่มนุษย์เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นชุมชนขนาดเล็กมีความสัมพันธ์ในรูปของเครือญาติหรือชนเผ่า และร่วมกันทำการผลิตทางการเกษตร จุดประสงค์ของการอยู่ร่วมกันคือ ความต้องการที่จะอยู่รอดปลอดภัย (ชัยสิริสมุทรนิช, 2519, น. 1, อ้างถึงใน อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 1) พ้นจากภัยธรรมชาติ สัตว์ร้าย ตลอดจนความอดอยากหิวโหย กำลังคนจึงเป็นทั้งแรงงานทางการเกษตร และเป็นกำลังช่วยป้องกันชุมชน หรือร่วมกันแก้ปัญหาเมื่อชุมชนนั้นประสบภัยต่าง ๆ ความจำเป็นที่จะต้องควบคุมกำลังคนเพื่อใช้ประโยชน์จึงมีมาแต่เริ่มแรก เมื่อชุมชนขนาดเล็กขยายตัวจากหมู่บ้านหรือชนเผ่าเล็ก ๆ ขึ้นเป็นชุมชนขนาดใหญ่ระดับเมืองหรืออาณาจักรที่มีรูปแบบการปกครอง เศรษฐกิจ และโครงสร้างทางสังคมที่สลับซับซ้อนขึ้น เป้าหมายในการอยู่ร่วมกันย่อมมีมากกว่าความต้องการความปลอดภัย นั่นคือ มีความต้องการจะให้ชุมชนขนาดใหญ่นี้พัฒนาต่อไปได้อย่างมั่นคง การควบคุมและการใช้ประโยชน์จากกำลังคนยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้นเพราะการนำทรัพยากรต่าง ๆ

มาใช้จำเป็นต้องอาศัยกำลังคน เนื่องจากยังไม่มีการพัฒนาเทคโนโลยีมาใช้แทนแรงคน แต่สังคมในอดีตนั้น มีประชากรเบาบาง อัตราการเพิ่มของประชากรอยู่ในระดับต่ำ ในขณะที่อัตราการตายนั้นอยู่ในระดับสูง ภัยธรรมชาติ และโรคภัยไข้เจ็บ ยังคงเป็นสาเหตุสำคัญที่คร่าชีวิตมนุษย์ นอกจากนี้ การที่ที่ดินมีอยู่กว้างขวาง ยังมีส่วนให้เกิดการโยกย้ายถิ่นได้ง่าย ดังนั้นจึงต้องพยายามหาวิธีการรวบรวม เพิ่มพูนและควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อใช้ประโยชน์จากกำลังคนที่มืออยู่ และเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ชุมชน

กำลังคน คือ สิ่งที่มีค่าและเป็นสิ่งที่ต้องการมาก การควบคุมกำลังคนเพื่อจัดสรรมาใช้ประโยชน์ให้อาณาจักร ถือเป็นภารกิจสำคัญของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะการควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพ ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจ และการมีอำนาจทางการเมือง (Michael Aung Thwin, 1979, p. 205, อ้างถึงใน อัญชลี สุস্যัณห์, 2545, น. 5) ในระยะแรกการควบคุมกำลังคนยังไม่มี ความซับซ้อนมากนัก อาศัยการแบ่งตามกลุ่มเครือญาติ หรือชนเผ่า เมื่อมีการพัฒนาทางสังคม เศรษฐกิจ และแรงงานทวีจำนวนมากขึ้น รูปแบบการบริหารการปกครองจำต้องพัฒนาเพื่อสนองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การควบคุมกำลังคนจึงเปลี่ยนมาเป็น การแบ่งโดยอาศัยความสำคัญทางอาชีพ ศาสนา หรือชนชั้นแทน (อัญชลี สุস্যัณห์, 2545, น. 6) วิธีการควบคุมกำลังคนเช่นนี้ ปรากฏทั่วไปในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีการแบ่งคนเป็นชนชั้นต่าง ๆ ตลอดจนมีการกำหนดสิทธิและหน้าที่ตามสถานะทางสังคม เพื่อความสะดวกในการควบคุม

ในสังคมไทยแบ่งสังคมออกเป็น 2 ชั้น คือ ชั้นผู้ปกครองและชนชั้นภายใต้ปกครอง ซึ่งส่วนใหญ่ก็คือ ไพร่และทาส การแบ่งชนชั้นเป็นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครองมิใช่เป็นการแบ่งในระดับของอาณาจักรเท่านั้น แต่ยังมี การแบ่งเป็น 2 ชั้นเช่นนี้ในชนชั้นผู้ถูกปกครองอยู่เสมอ กล่าวคือ เมื่อหลายครอบครัวรวมกันเป็นหมู่บ้าน จะมีนายบ้านทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองดูแลเปรียบเสมือน เป็นชนชั้นปกครองในท้องถิ่นนั้น แต่ขณะเดียวกัน นายบ้านก็อยู่ในฐานะผู้ถูกปกครองขึ้นตรงผู้บังคับบัญชาสูงขึ้นไปตามลำดับชั้น จนถึงพระมหากษัตริย์ ดังกล่าวนี้ มีตัวอย่างเห็นได้ชัดในสังคมพม่าสมัยพุกาม ที่ชุมชนขนาดเล็ก ประกอบด้วยหมู่บ้านหลายแห่ง มีหัวหน้าเรียกว่า sukri ปกครองคนจำนวนหนึ่งในเขตรับผิดชอบของตนเอง แต่ขณะเดียวกันเขาก็อยู่ใต้การปกครองของ myosa หรือผู้กินเมือง ซึ่งขึ้นต่อองค์พระมหากษัตริย์อีกชั้นหนึ่ง เป็นการปกครองที่รับช่วงอำนาจต่อกันมาเป็นทอด ๆ จากส่วนยอดของสังคมลงมาถึงฐาน (อัญชลี สุস্যัณห์, 2545, น. 10)

ด้วยวิธีนี้ทำให้พระราชอำนาจแผ่จากยอดของสังคมลงมาถึงระดับพื้นฐานได้ เป็นการย้าให้ราษฎรยอมรับอำนาจของผู้ถูกปกครองในทางปฏิบัติ ในขณะที่เดียวกันก็มีเครื่องบ่งบอกฐานะบางประการ เช่น ที่อยู่อาศัย เครื่องประดับ และเรื่องยศที่ช่วยแสดงความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ตัวอย่างที่เห็นได้คือ ในสังคมพระนครหลวงนั้น เจ้านายหรือขุนนางจะอาศัยบ้านขนาดใหญ่ หลังคามุงกระเบื้อง ส่วนบ้านราษฎรมีขนาดเล็กกว่า และมุงหลังคาด้วยฟาง บางครั้งเครื่องประดับ เครื่องยศ หรือจำนวนข้าทาสบริวารก็บอกถึงระดับความสำคัญของผู้เป็นเจ้าของได้ สิ่งเหล่านี้ เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงสถานะและระดับความสำคัญของบุคคล ปรากฏให้คนทั่วไปเห็นความแตกต่างระหว่างผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง

การแบ่งคนเป็น 2 ชั้นชั้นดังกล่าว นับเป็นการกำหนดสิทธิและหน้าที่ในการควบคุมกำลังคนตามสถานะของบุคคล เป็นสิ่งที่เอื้อประโยชน์ต่อการควบคุมกำลังคนมาก จะเห็นได้ว่าการควบคุมกำลังคนที่ใช้ปฏิบัติทั่วไปในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต้องอาศัยลำดับชั้นของผู้ปกครอง ทำหน้าที่ควบคุมเป็นทอด ๆ จนถึงราษฎร และมุ่งจัดสรรผลประโยชน์จากกำลังคนที่มีอยู่มาใช้ทั้งยามปกติและยามสงคราม ในรูปของการเกณฑ์แรงงานจากชนชั้นผู้ถูกปกครอง

การแบ่งชนชั้นตามระบบไพร่ อาจแบ่งกว้าง ๆ ได้เป็น 2 ชั้นชั้น กล่าวคือ ผู้ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคน หมายถึง มุลนายกับผู้ที่ขึ้นสังกัดอยู่ภายใต้ความควบคุมของมุลนาย อันได้แก่ไพร่กับทาส การใช้ศักดินาเป็นเครื่องกำหนดสิทธิ หน้าที่ และสถานะของคนในระบบไพร่ จะทำให้เห็นว่าไพร่และทาสมีสถานะต่างกัน ทาสจะมีฐานะเสมือนทรัพย์สินส่วนตัวของนายเงิน การโอนหรือขายต่อเป็นสิทธิอย่างเต็มที่ของนายเงิน เมื่อนายเงินถึงแก่กรรม ทาสจะเป็นทรัพย์สินประเภทหนึ่ง เหมือนกับที่ดินหรือเงินทอง ซึ่งจะตกทอดเป็นของทายาทผู้รับมรดกได้ ต่างไปจากไพร่ ซึ่งมีใช้ทรัพย์สินส่วนตัวของมุลนาย การทำทะเบียนเลกจะแยกไพร่กับทาสออกต่างหากจากกันและกัน และถ้ามุลนายถึงแก่กรรม ไพร่จะถูกโอนมาเป็นของหลวง

อย่างไรก็ดี ทาสกับไพร่ในทางปฏิบัติแล้วคงจะปะปนกัน ทำงานคล้ายกัน ทาสที่พ้นจากความเป็นทาสไม่ว่าจะเป็นเพราะไถ่ตัวเองได้ หรือได้รับการปลดปล่อยด้วยเหตุใด ๆ จะต้องถูกจัดเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกับมุลนายตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง ในทางกลับกันไพร่ที่ประสบปัญหาโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความผิดเคืองในทางเศรษฐกิจก็จะขายตัวเป็นทาส จนต้องมีการออกกฎหมายหลายฉบับห้ามไพร่ขายตัวเป็นทาส แสดงให้เห็นว่าในทางปฏิบัติแล้ว ไพร่และทาสอาจจะสับเปลี่ยนสถานะกันได้ตลอดเวลา เมื่อพิจารณาถึงการแบ่งชั้นของคนตามระบบไพร่แล้ว จำเป็นต้องกล่าวพาดพิงถึงทาสด้วย ดังนั้น ระบบไพร่ในสมัยแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงอาจแบ่งคนออกได้เป็น 3 ชั้น คือ มุลนาย ไพร่ และทาส

ไพร่และทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฟื้นฟูบ้านเมืองและได้สร้างกฎเกณฑ์มาตรการในการควบคุมกำลังคน ด้วยการสัก มาตรการในการควบคุมกำลังคนสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์มีความเข้มงวดกว่าเดิมหลายประการ เป็นผลให้ทาสถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนายและไพร่มากขึ้นด้วย เพื่อกำหนดสังกัดและหน้าที่ของทาสให้ชัดเจน เห็นได้จากมาตรการในการสักเลกในสมัยอยุธยาที่มีการสักเลกหมู่เพียงบางกรมเท่านั้น คือกรมรักษาพระองค์และกรมล้อมพระราชวัง (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 91 อ้างถึงใน หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1236, มัดที่ 153, เล่มที่ 12) แต่สมัยธนบุรีการสักเลกกระทำต่อทุกกรมกอง โดยสักท้องมือแสดงหมายหมู่เลกไพร่หลวงสังกัดส่วนกลางและหัวเมืองพร้อมให้ส่งบัญชีทะเบียนหางว่าวจำนวนเลกต่อกรมพระสุรัสวดีและกำหนดโทษของผู้ปลอมแปลงเหล็กหรือขโมยเหล็กสักของหลวงไปถึงชั้นประหารชีวิต (กรมศิลปากร, สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2548, น. 308) ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์มาตรการควบคุมกำลังคนและแรงงานด้วยวิธีการสักเลกถือว่าเป็นเรื่องที่สำคัญมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้มีการสักเลกไพร่หลวงสมกำลังและสักเลกหัวเมืองใน พ.ศ. 2326 และสักเลกทาส เลกสม เมื่อ พ.ศ. 2331 (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 368) โดยการสักชื่อมูลนายและชื่อเมืองลงบนข้อมือ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการขึ้นสูงจากเมืองหลวงไปทำการสักท้าวพระราชอาณาจักร (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, 2511, น. 386) ดังเช่นปรากฏหลักฐาน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวระบุว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์และพระพิเรนทรเทพเป็นแม่กองออกไปทำการชำระเลก (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2481, น. 169) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้อัครมหาเสนาบดีสองท่านเป็นแม่กองในการสักเลก (กรมศิลปากร, 2511, น. 98) และมีบทลงโทษผู้ตั้งช่องเกลี้ยกล่อมสะสมคนไว้เสมอด้วยโทษกบฏ (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, 2511, น. 46)

นอกจากมาตรการในการสักเลกแล้วมาตรการอื่น ๆ เช่น การเกณฑ์แรงงานจากเดิมซึ่งเกณฑ์เพียงไพร่หลวงเปลี่ยนมาเกณฑ์ไพร่สมและทาสด้วย พระราชกำหนดใหม่ พ.ศ. 2326 ระบุว่ามีการเกณฑ์ไพร่สมเกิดขึ้น (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 319) สำหรับการเกณฑ์ทาสน่าจะมามีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2331 เป็นอย่างน้อยหลังมีการสักเลกทาสเกิดขึ้น พร้อมกันนี้ได้กำหนดการเกณฑ์และอัตราเกณฑ์ส่วยที่แน่นอน มีทั้งอัตราครึ่งหนึ่งของไพร่และอัตราเท่ากับไพร่ (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1205, เลขที่ 144) อัตราการเกณฑ์ที่แน่นอน ปรากฏในสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าทาสต้องเกณฑ์ส่วยและแรงงาน ทาสเสียส่วยเท่ากับครึ่งหนึ่งของไพร่และเกณฑ์แรงงานจำนวน 8 วัน ต่อปีซึ่งเป็นอัตราที่ลดลงกว่าเดิม

การผ่อนคลายกฎเกณฑ์เรื่องของไพร่และทาสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแนวพระราชดำริที่ทรงพยายามแก้ปัญหาการหลบหนีของไพร่และทาส เพื่อให้ราษฎรเห็นว่ารัฐเองก็พยายามให้อิสระราษฎรมากขึ้น แต่ในความเป็นจริงแล้วหากมองในพระราชกุศโลบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้เกิดจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย

2. วิธีการเกณฑ์แรงงานไพร่และทาส

ระบบเกณฑ์แรงงานใช้ปฏิบัติอย่างแพร่หลายทั้งในสังคมยุโรปและเอเชีย การเกณฑ์แรงงานโดยทั่วไปหมายถึง “การที่บุคคลหนึ่งใช้แรงงานของตนเพื่อรับใช้บุคคลอื่น หรือรับใช้ผู้ปกครอง ในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมที่ยังไม่มีการใช้เงินตราแพร่หลายนั้น การเกณฑ์แรงงานถือเป็นรูปแบบหนึ่งของการจ่ายค่าทดแทนควบคู่กับการแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ” (Esmonin, 1931, pp. 455-456, อ้างถึงใน อัญชลี สุস্যัณห์, 2545, น. 11) นอกจากนี้การเกณฑ์แรงงานยังเป็นพันธะที่มีกำหนดเวลาเป็นช่วงสั้น ๆ ทุกปี ดังนั้นระบบเกณฑ์แรงงานจึงเปรียบเสมือนระบบภาษีอากร เพียงแต่เป็นการเก็บภาษีในรูปของแรงงานแทนที่จะเป็นเงิน ผู้ที่ต้องรับภาระดังกล่าวนี้ก็คือ ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่ว่าจะเป็นเสรีชนหรือทาส ส่วนผู้ปกครองจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน แต่มีหน้าที่จัดการควบคุมให้ระบบนี้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

แรงงานเกณฑ์มักถูกใช้ให้ทำงานของหลวงบางครั้งก็ต้องทำงานให้ผู้ปกครองด้วย ประเภทของงานนี้ขึ้นอยู่กับความจำเป็นในแต่ละสังคม ส่วนมากจะเป็นงานด้านก่อสร้าง ทำการเกษตร และเป็นกำลังรบ อียิปต์สมัยอาณาจักรใหม่มีระบบเกณฑ์แรงงาน เพื่อจุดประสงค์ในการพัฒนาการชลประทานและเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร นอกจากนี้ ยังจำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ด้านการก่อสร้างศาสนสถานและปิรามิด ปรากฏว่า แรงงานส่วนใหญ่มาจากบรรดาชาวไร่ ชาวนา ซึ่งจ่ายภาษีในรูปแรงงานให้แก่รัฐในช่วงเวลาที่ระดับน้ำของแม่น้ำไนล์ขึ้นสูงจนท่วมไร่นาตลอดสองฝั่ง ในอาณาจักรจีนโบราณ ราษฎรเพศชายทุกคนจะเกณฑ์เป็นทหาร ต้องทำงานตามแต่รัฐบาลจะกำหนดปีละเดือนไปทุกปี งานที่ทำนี้มีหลายประเภท เช่น ก่อสร้างปราสาทราชวัง สร้างสุสานที่ฝังพระบรมศพขององค์พระจักรพรรดิ ทำหน้าที่ส่งสินค้าที่เป็นปัจจัยสำคัญอย่างเช่น ข้าวกับป่าน เป็นแรงงานตัดถนน สร้างสะพาน ขุดคูคลอง หรือซ่อมแซมเขื่อนริมสองฝั่งแม่น้ำ นอกจากนี้ ยังมีการใช้แรงงานเกณฑ์ในการผลิตเกลือและในโรงงานถลุงเหล็กของรัฐ แรงงานเกณฑ์จึงเป็นกำลังสำคัญของอาณาจักรโบราณ มีบทบาทในการพัฒนาและสร้าง

ความมั่นคงให้อาณาจักร ตลอดจนมีส่วนเพิ่มพูนผลประโยชน์ ทั้งทางการเมืองและทางเศรษฐกิจไปพร้อมกัน

สังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีระบบเกณฑ์แรงงานเช่นเดียวกับสังคมอื่นทุก ๆ ปี ราษฎรตามหมู่บ้านต่าง ๆ จะต้องละทิ้งภูมิลำเนาของตนไปชั่วระยะหนึ่ง เพื่อไปทำงานให้ผู้ปกครองปรากฏการณ์ดังกล่าว แม้จะมีชื่อเรียกต่างกันไปตามภาษาชาติต่าง ๆ แต่มีความหมายในทำนองเดียวกันคือ หมายถึง การเกณฑ์แรงงาน (David Joel Steinderg et al., 1975, p. 18, อ้างถึงใน อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 12) มีทั้งที่เกณฑ์มารับใช้บุคคลเป็นการส่วนตัวและเกณฑ์มาทำงานหลวง งานที่ทำก็เช่นเดียวกับสังคมอื่น ๆ คือ งานโยธา และเป็นกำลังทหารในกองทัพ แรงงานเกณฑ์จะอยู่ภายใต้การควบคุมและเกณฑ์แรงงานคนผ่าน myosa ลงมายัง sukri ซึ่งจะมีหมู่บ้านหลายแห่งขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาอีกทีหนึ่ง ลักษณะการควบคุมและรับผิดชอบในการเกณฑ์แรงงานเป็นขั้น ๆ มีส่วนทำให้ราษฎรที่ถูกเกณฑ์แรงงานอาจจะไม่เคยพบเห็นนายที่พวกเขาขึ้นสังกัดด้วย ผู้ที่คนเหล่านี้รู้จักมักจะเป็นบุคคลที่รับมอบอำนาจมาจัดการควบคุมหรือเกณฑ์แรงงาน เป็นผู้ปกครองในระดับล่างที่ใกล้ชิดกับตนมากที่สุด ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าสังกัดกับคนในสังกัดจึงเป็นความสัมพันธ์ส่วนตัว

ทำนองเดียวกับความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง คือ รับรู้ในอำนาจที่มีเหนือตน แต่ความผูกพันน่าจะมีต่อนายที่ใกล้ชิดมากที่สุด ทำให้เป็นความสัมพันธ์แบบที่นายให้ความคุ้มครองแก่คนในสังกัด โดยได้รับสิ่งตอบแทนในรูปของแรงงาน ผลผลิต การสนับสนุนทางการเมือง และความจงรักภักดี นั่นคือ ในขณะที่กำลังคนเป็นฐานอำนาจทางการเมือง และนำมาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่มูลนายเจ้าสังกัด มูลนายจะให้ความคุ้มครองทางกฎหมาย หรือตามธรรมเนียมเป็นสิ่งตอบแทน กำลังคนจึงเป็นทรัพยากรอันมีค่า และเป็นผู้ได้อุปถัมภ์ขึ้นกับผู้ปกครองผ่านระบบเกณฑ์แรงงาน

การเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอทุกปี เชื้อประโยชน์ต่อการเตรียมทำสงครามมาก เพราะเท่ากับเป็นการสำรวจจำนวนคนที่มีอยู่ และตรวจสอบความพร้อมเพียงของกำลังคนไปทุกปี นอกจากนี้ยังเป็นวิธีการควบคุมกำลังคนที่มีประสิทธิภาพด้วย เนื่องจากการเกณฑ์แรงงานจะทำได้ก็ต้องอาศัยการจดจำจำนวนกำลังคน ทำเป็นทะเบียนให้เป็นหลักฐานไว้ว่าอยู่ที่ใด ขึ้นสังกัดต่อใคร จะได้สะดวกในการเรียกเกณฑ์ จึงเป็นเครื่องมือที่ใช้ควบคุมกำลังคนได้ทางหนึ่ง

ในสังคมที่กำลังคนขาดแคลน ระบบเกณฑ์แรงงานยังมีประโยชน์เพราะใช้ควบคุมและจัดสรรประโยชน์จากคนที่มีอยู่ได้พร้อมกัน ดังนั้นแม้ว่าในระยะต่อมา ระบบเงินตราจะเริ่มเข้ามามีบทบาท แต่การเกณฑ์แรงงานก็มีความคู่ไปกับการจ่ายค่าจ้างแรงงานแต่เป็นแรงงานต่างชาติ

มากกว่าแรงงานไพร่และทาสตามแบบดั้งเดิม (อัญชลี สุสาธิต, 2545, น. 13) ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นในอาณาจักรต่าง ๆ ของไทยมาช้านาน สังคมสมัยรัตนโกสินทร์ก็เป็นผลจากความพยายามในการควบคุมและจัดสรรประโยชน์จากกำลังคน ตามความเหมาะสมของสถานการณ์ในอาณาจักรต่าง ๆ ที่มีมาก่อนหน้านี้ การจะศึกษาถึงพัฒนาการของระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ จึงจำเป็นต้องพิจารณาด้านปัญหาพื้นฐาน และวิธีการควบคุมกำลังคน ตลอดจนระบบเกณฑ์แรงงานของอาณาจักรล้านนาไทย สุโขทัย และอยุธยาด้วย

การควบคุมกำลังคนของไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ยังว่างเปล่ารอการจับจองอยู่มาก พลังและปัจจัยการผลิตที่สำคัญจึงอยู่ที่แรงงาน ซึ่งหาได้ยาก การแสวงหาแรงงานเพิ่มในระยะแรก อาศัยผ่านระบบเครือญาติ และการสมรส ดังประเพณีของสังคมล้านนาไทยที่ฝ่ายเจ้าบ่าวต้องมาเป็น “ควายงาน” คือ มาเป็นแรงงานให้ครอบครัวของเจ้าสาว (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2522, น. 7) เมื่อชุมชนขยายตัวขึ้นก็อาศัยการทำสงคราม ซึ่งเป็นการเพิ่มกำลังคนในเวลาอันรวดเร็ว และนำสู่การพัฒนาขึ้นเป็นเมืองหรืออาณาจักรเล็ก ๆ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2522, น. 94) กำลังคนยังมีบทบาทในการแสวงหาคนมาเพิ่ม และคอยป้องกันมิให้อาณาจักรอื่นมาแย่งชิงกำลังคนไป การควบคุมซึ่งแต่เดิมเป็นแบบเครือญาติหรือแบบชนเผ่า ก็เปลี่ยนไปเป็นระบบที่ซับซ้อนขึ้น ในฐานะที่สงครามกลายเป็นปัญหาสำคัญและส่งผลกระทบต่อกำลังคนโดยตรง อาณาจักรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นล้านนา สุโขทัย หรืออยุธยา จำเป็นต้องจัดระเบียบทางสังคม โดยใช้อำนาจให้การรวบรวมกำลังคนเป็นไปอย่างรวดเร็วเพื่อความสะดวกในการทำสงคราม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2522, น. 95-96) นั่นคือทุกคนจะถูกกำหนดสถานะและหน้าที่ความรับผิดชอบเป็นการแน่นอน ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ สังคมล้านนาไทย กฎหมายกำหนดลำดับขั้นของผู้ปกครอง และขยายความรับผิดชอบในการควบคุมกำลังคนได้ดังนี้คือ

ไพร่สิบคนมีนายสิบผู้หนึ่ง ช่มก่วนผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ (ล่าม) ป่าวประกาศ เรื่องงานการประจํานายสิบทุกคน นายสิบ 5 คน ให้มีนายห้าสิบผู้หนึ่ง มีปากขวาและปากซ้ายเป็นผู้ช่วย รวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มีนายร้อยผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คน ให้มีเจ้าพันผู้หนึ่ง เจ้าพัน 10 คน ให้มีเจ้าหมื่นผู้หนึ่ง เจ้าหมื่น 10 คน ให้มีเจ้าแสนผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้ เพื่อมิให้ขัดเคืองใจพระเจ้าแผ่นดิน (ประเสริฐ ณ นคร, 2521, น. 2)

การกำหนดดังกล่าว น่าจะใช้ทั้งยามปกติและยามสงคราม โดยในยามสงครามนั้น กองทัพจะมีการบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้นอย่างเดียวกับที่ในกฎหมาย การจัดระเบียบทางสังคม เพื่อความควบคุมแบบนี้ เป็นการแบ่งคนออกเป็น 2 ชั้น คือ ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ผู้ปกครองจะทำหน้าที่ควบคุมและใช้ประโยชน์จากผู้ถูกปกครองซึ่งมีจำนวนมากกว่า ในฐานะที่อาณาจักรล้านนาไทย สุโขทัย และอยุธยา เรียกกำลังของตนว่า “ไพร่” ระบบที่จัดขึ้นเพื่อสนองความต้องการที่จะควบคุมและจัดสรรงานของบรรดาไพร่เรียกว่า “ระบบไพร่”

ตามปกติพันธะหน้าที่ของไพร่อีกประการหนึ่ง คือ การถูกเกณฑ์ทำราชการในรูปของการให้แรงงานแก่รัฐ ซึ่งถือเป็นพันธะหน้าที่โดยตรงต่อรัฐ แต่ยังมีคนอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งไม่มีพันธะโดยตรงต่อรัฐ เช่น ไพร่หญิง ข้าพระโยมสงฆ์ (บุคคลที่อุทิศตนเป็นข้ารับใช้พระสงฆ์) เสมียน ทนาย และทาส

สำหรับการเกณฑ์แรงงานทาสนั้น แต่เดิมทาสไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ต่อมาปรากฏหลักฐาน การเกณฑ์ในกรณีพิเศษเท่านั้น คือ การสงคราม (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 257) ยกเว้นในกรณีที่ทาสนั้นเป็นทาสที่มาจากการขายตัวของไพร่ซึ่งเรียกทาสเหล่านี้ “เลกทาส” ประมาณว่าในสมัยของพระเจ้าท้ายสระ (จ.ศ. 1086-จ.ศ. 2267) เป็นอย่างน้อยมีการเกณฑ์แรงงานทาสประเภทนี้แล้ว พระอัยการบามแผนก มาตรา 5 กล่าวว่า “ทุกชายากไปเป็นทาส ให้นายเอาใช้ราชการเดือนหนึ่ง ให้นานเอาใช้ราชการเดือนหนึ่งให้เจ้าเงินใช้เดือนหนึ่ง” (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 25) ไพร่ซึ่งมีพันธะกับรัฐมาขายตัวเป็นทาสยังคงต้องมีพันธะต่อรัฐอยู่

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 มีกฎหมายเลกทาส เลกสมอายุสมควรสัก เพื่อสักเลกไพร่หลวง ไพร่สมและทาสช่วยราชการเสมอกัน เลกทาสจึงถูกเกณฑ์แรงงานเช่นเดียวกับไพร่ สำหรับระยะเวลาในการทำราชการของทาสมีข้อน่าสังเกตคือเป็นอัตราเดียวกับไพร่สม ไพร่หลวง หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ระบุว่ามีการเกณฑ์แรงงานของทาสในพระตำหนักเข้าเดือนออกสามเดือนซึ่งเป็นอัตราเดียวกับไพร่หลวง ไพร่สม ในขณะนั้น และทำราชการในอัตราที่เท่ากัน แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ทาสถูกเกณฑ์ลดลงเหลือปีละ 8 วัน ซึ่งเป็นหลักฐานที่ใช้อ้างอิงและอธิบายถึงสถานะของทาสเสมอมา การลดเวลาของไพร่และทาสให้ต่างกันนี้ น่าจะเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เพราะเป็นไปในลักษณะเดียวกับไพร่หลวงและไพร่สมซึ่งเดิมถูกเกณฑ์ในเวลาเท่ากัน คือ 4 เดือนต่อปีในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 3 เดือนต่อปีในสมัยรัชกาลที่ 2 (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 31, 203; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1205, เลขที่ 144) ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2407 พระราชพงศาวดารระบุว่ามีการเรียกเกณฑ์ไพร่สมทำราชการปีละ 1 เดือน

(ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2481, น. 454) และธรรมเนียมในสมัยรัชกาลที่ 5 ระบุว่าไพร่สมทำงานปีละ 1 เดือน (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 180) ซึ่งการลดเวลาไพร่สมในรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นประกาศหรือกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร ด้วยเหตุนี้การลดเวลาของทาสมีแนวโน้มว่าน่าจะเกิดขึ้นในช่วงนี้เช่นกัน สาเหตุของการลดเวลาของไพร่สมและทาสนี้นอกจากปัจจัยทางด้านการเมืองซึ่งเกี่ยวข้องกับพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมมีส่วนสำคัญ คือ เนื่องจากความจำเป็นทางด้านสินค้าจากการเกณฑ์ส่วยลดน้อยลงเพราะรัฐเลิกทำการค้าอย่างเด็ดขาด ตามสนธิสัญญาใน พ.ศ. 2398 ดังนั้นการลดเวลาในช่วงหลังนี้จึงต่างจากในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งถึงแม้ว่าจะลดเวลาไพร่ลง แต่รัฐก็ได้ประโยชน์จากทาสมาทดแทน

การเกณฑ์แรงงานจากทาสทำให้รัฐได้ประโยชน์จากแรงงานทาสเพิ่มขึ้นจากแรงงานที่เกณฑ์จากไพร่ ซึ่งรัฐต้องลดเวลาลง ในสมัยรัชกาลที่ 1 ทำราชการปีละ 4 เดือน และในสมัยรัชกาลที่ 2 ลดเวลารับราชการไพร่หลวงเหลือปีละ 3 เดือน และสืบต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ดังนั้นการเกณฑ์แรงงานทาสจึงเป็นวิธีหนึ่งในการแก้ปัญหาในระบบไพร่

ตารางที่ 4.1
การเกณฑ์แรงงานทาส

สมัย	ไพร่	ทาส
อยุธยา	6 เดือน / ปี	-
รัชกาลที่ 1	4 เดือน / ปี	?
รัชกาลที่ 2	3 เดือน / ปี	?
รัชกาลที่ 3	3 เดือน / ปี	3 เดือน / ปี
รัชกาลที่ 4	3 เดือน / ปี (หลวง)	?
	1 เดือน / ปี (สม)	?
รัชกาลที่ 5	3 เดือน / ปี (หลวง)	8 วัน / ปี
	1 เดือน / ปี (สม)	

จึงเห็นได้ว่าไม่เพียงแต่ไพร่เท่านั้นที่เป็นแรงงานที่สำคัญ ทาสก็เป็นองค์ประกอบในด้านแรงงานที่สำคัญด้วย ทาสได้เข้ามามีส่วนในการเสริมแรงงานไพร่ในการส่งส่วยเกณฑ์แรงงาน

ในขณะที่เศรษฐกิจกำลังขยายตัวและมีการเปลี่ยนแปลงในระบบการควบคุมกำลังคนที่เกี่ยวกับไฟร์ อาทิ การลดเวลาราชการ การเสียเงินแทนเกณฑ์ การให้ตรวจภูมิคุ้มกัน (การตรวจโรคไฟร์ก่อนการเกณฑ์แรงงานโดยผู้ที่มีความรู้ทางการแพทย์แผนโบราณ) การเกิดไฟร์กระฎุมพี และปัญหาภายในระบบไฟร์อาจกล่าวได้ว่าในสมัยนี้ในสายตาของรัฐ ฐานะของไฟร์ และทาสไม่ต่างกันนัก

ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับบทบาทของทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้ฐานะของทาสและไฟร์เกือบจะไม่ต่างกัน ทางด้านสังคม ทาสทำหน้าที่เป็นแรงงานที่ไม่ต่างจากไฟร์ โดยการเกณฑ์ส่วยจากชนิดของส่วยประเภทต่าง ๆ ที่มีอยู่ตามแต่ละหัวเมือง ซึ่งชี้ให้เห็นว่าทาสทำหน้าที่เป็นแรงงานประเภทต่าง ๆ ทั้งแรงงานทั่วไป แรงงานอุตสาหกรรมในครัวเรือน และจากอัตราการเสียส่วยของทาสบางชนิดที่เสียส่วยในอัตราที่ใกล้เคียงหรือเท่ากับไฟร์ และอีกประการหนึ่งคือการเกณฑ์แรงงานจากทาสซึ่งเป็นไปในอัตราที่เท่ากับไฟร์เช่นกัน ทำให้เห็นได้ว่าทาสและไฟร์สมัยรัตนโกสินทร์นั้นทำหน้าที่เป็นแรงงานที่จำเป็นในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน

ฐานะของทาสในระบบการควบคุมกำลังคนซึ่งมีหน้าที่ต่อรัฐจึงไม่ต่างจากไฟร์ โอกาสของทาสในการเลื่อนฐานะมีมากขึ้น เช่น ทาสขอสมัครเป็นไฟร์หลวง ยกตัวอย่างจากหลักฐานกรณี นายสุก สักหลังมือเป็นทาสในพระองค์เจ้าไชยพระบรมราชวัง ทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายขอเป็นไฟร์หลวง (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1219, เลขที่ 321) เชลยของพระยามหาอำมาตย์ป้อม ในสมัยรัชกาลที่ 3 หวังร้องสมัครเป็นไฟร์หลวงและตัดสินใจให้ตามใจไฟร์สมัคร เพราะเป็นไฟร์ฟ้าผ่าแผ่นดินเช่นกัน (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เลขที่ 321) และการที่ให้เชลยเป็นทาสทำให้มีค่าตัวและสามารถไถ่ถอนตัวเองได้

ในที่สุดศักดินาของทาสเปลี่ยนจาก 5 ไร่มาเป็น 10 ไร่ (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 205) และทาสต้องเสียเงินในอัตราที่เท่ากับไฟร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าแรงแทนเกณฑ์มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119 ให้ชายฉกรรจ์ทั้งหมดเสียเงินค่าแรงเกณฑ์ในอัตรา 4 บาทต่อปี (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 291) และใน พ.ศ. 2445 พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. 120 ให้เก็บเงินค่าราชการเท่ากันหมดในอัตรา 6 บาทต่อปี (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 224) สำหรับทาสที่อยู่กับนายเงิน นายเงินต้องเป็นผู้เสียเงินค่าราชการแทนทาสหากทาสไม่ได้อยู่กับนายเงินต้องเป็นผู้เสียเงินค่าราชการเอง

ส่วนที่ 2 วิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลงจากระบบไพร่และทาสสู่ระบบแรงงานรับจ้างและขั้นตอนกระบวนการคลี่คลายปัญหา

1. วิวัฒนาการจากระบบไพร่และทาสสู่ระบบแรงงานรับจ้างและปัจจัยกดดัน

การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่เข้าสู่ระบบแรงงานเป็นวิวัฒนาการที่ค่อยเป็นค่อยไปตามสภาวะการณ์การเปลี่ยนแปลงของสังคมโดยมีปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ประกอบกับปัจจัยภายนอกจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ทำให้ไทยต้องนำความเป็นสากลเข้ามาสู่ประเทศให้มากที่สุด

สภาวะทางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นแบบยังชีพ การค้าขายในวงแคบมักเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกัน เช่น ชาวนาแลกเปลี่ยนข้าวที่เหลือจากการบริโภคมาแลกเปลี่ยนจากหัวเมืองชายทะเล ตามอัตราข้าว 1 หน่วยต่อเกลือ 3-4 หน่วย (David Bruce Johnson, 1979, p. 15, อ้างถึงใน อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 166) แม้ว่าการค้าสำเภาจะขยายตัวแต่ก็อยู่ในวงแคบ เพราะเป็นการค้าผูกขาด ต่างไปจากช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงที่มีการผลิตเพื่อการค้าเกิดขึ้น สินค้าที่สำคัญมีไม่กี่ประเภท ได้แก่ ข้าว ดีบุก ไม้สัก และน้ำตาล (อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 167) สำหรับข้าวนั้นมีการขยายการเพาะปลูกเพื่อการค้ามากขึ้นจนเห็นได้ชัด กล่าวคือมีการเปิดที่นาใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ระยะนี้มีการขุดคลองหลายสายโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้าและเปิดที่นาใหม่ไปพร้อมกัน เช่น การขุดคลองเปรมประชากรใน พ.ศ. 2412 ลัดเส้นทางจากอยุธยามากรุงเทพฯ และเปิดที่นาใหม่เข้าไปในเขตป่าที่ขาดคลองส่งน้ำกับมีภัยจากช้างป่าทำให้คนไม่กล้าบุกเบิกทำนา (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2521, น. 7)

ส่วนการขุดคลองนครเนื่องเขตเมื่อ พ.ศ. 2420 ก็สามารถเปิดที่สองข้างคลองเป็นที่นาใหม่ได้ถึง 32,400 ไร่ (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2521, น. 11) ปริมาณข้าวส่งออกก็ทวีจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ จากประมาณ 1,630,000 หาบต่อปี ในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาเป็นประมาณ 15,220,000 หาบต่อปี ในตอนปลายรัชกาล (James C. Ingram, 1970, p. 38, อ้างถึงใน อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 167) จะเห็นได้ว่าใน พ.ศ. 2408 ปริมาณข้าวส่งออกคิดเป็นราวร้อยละ 55 ของสินค้าออกทั้งหมด และเพิ่มเป็นร้อยละ 60 ในช่วงทศวรรษแรกของ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ, 2521, น. 2) การที่ข้าวกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ น่าจะเป็นเพราะระยะนั้นประเทศตะวันตกต้องการข้าวเป็นจำนวนมาก นอกจากจะเพื่อบริโภคแล้ว ชาวยุโรปยังใช้ข้าวในอุตสาหกรรมกลั่นสุรา ใช้ทำแป้งแทนข้าวสาลี ใช้ในอุตสาหกรรมทอผ้า และใช้เป็นอาหารสัตว์ ประกอบกับแหล่งผลิตข้าวป้อนตลาดยุโรป คือ อินเดียกับภาคใต้ของสหรัฐอเมริกามีผลผลิตตกต่ำ

เนื่องจากเกิดความวุ่นวายภายใน ทำให้ต้องแสวงหาแหล่งผลิตข้าวใหม่ ดังนั้นความต้องการข้าวจากไทยจึงมีสูง ส่งผลให้มีการเปิดที่นาเพิ่มขึ้นเพื่อผลิตข้าวมาขายแก่ตลาดต่างประเทศ

สิ่งที่ชาวตะวันตกไม่ว่าจะเป็นนักการทูต พ่อค้า หรือพวกสอนศาสนา วิพากษ์วิจารณ์มากเกี่ยวกับสังคมไทย คือระบบไพร่ โดยเฉพาะเรื่องการเกณฑ์แรงงานกับการสักระเลก รายงานฉบับหนึ่งของนอกซ์ ที่มีถึงกระทรวงการต่างประเทศที่ลอนดอนระบุว่า ระบบเกณฑ์แรงงานเป็นสิ่งเลวร้ายมาก แต่ยกเลิกลำบาก เพราะการบริหารราชการของไทยอย่างที่เป็นอย่างนั้นไม่สามารถจะอยู่ได้ถ้าขาดระบบเกณฑ์แรงงาน (Siam-Commercial Reports, 1871, อ้างถึงใน อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 172) และยังวิจารณ์อีกว่า การที่คนไทยมีความเฉื่อยชาในการทำงานก็เป็นผลมาจากการเกณฑ์แรงงานโดยไม่มีสิ่งตอบแทนของทางราชการ รายงานอีกฉบับหนึ่งของ อี.เอช. เฟรนช์ (E.H. French) ผู้รักษาการกงสุลอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. 2529 ก็ระบุว่า การเกณฑ์แรงงานเป็นภาระหนักสำหรับราษฎร ถ้ายกเลิกก็จะทำให้อาณาจักรได้รับประโยชน์มหาศาล ฝ่ายไทยก็รับฟังคำวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้ และหาวิธีประนีประนอม เห็นได้จากคราวสักระเลกใน พ.ศ. 2423 เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า ต้องส่งหนังสือถึงสถานกงสุลต่างประเทศในกรุงเทพฯ เพื่ออธิบายถึงความจำเป็นของการสักระเลกเลขหมู่ และขอความร่วมมือในการส่งเลกที่รับจ้างคนในบังคับต่างประเทศมารับการสักระเลกด้วย (อัญชลี สุสายัณห์, 2545, น. 173) นับเป็นการอธิบายธรรมเนียมให้ฝ่ายกงสุลเข้าใจ จะได้ไม่ขัดขวางการทำงานอันอาจนำไปสู่กรณีพิพาทได้ นอกจากนี้ยังมีการเตรียมคำชี้แจงให้ราชทูตที่จะส่งไปต่างประเทศราว พ.ศ. 2421-2422 เพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับสังคมไทย รวมทั้งเรื่องทาสด้วย โดยอธิบายว่า ทาสในสังคมไทยไม่ได้มีความเป็นอยู่ที่ทุกข์ยากจนเกินไป นายเงินจะดูแลทาสของตนอย่างดี ทั้งในยามปกติและยามเจ็บไข้ มิใช่จะปฏิบัติต่อทาสอย่างไร้มนุษยธรรม และในระยะนั้นถ้าผู้ใดต้องการผลงานที่มีคุณภาพซึ่งเสร็จเรียบร้อยภายในเวลาอันรวดเร็ว การจ้างคนมาทำงานจะสะดวกกว่าและสิ้นเปลืองน้อยกว่าการซื้อทาสมาทำงาน แสดงให้เห็นว่าการมีทาสไว้ทำงานให้ เริ่มเสื่อมความนิยมและเป็นแนวโน้มที่ประเทศตะวันตกพยายามเรียกร้องอยู่แล้ว ท่าทีที่ฝ่ายไทยพยายามประนีประนอมต่อการคุกคาม หรือการเรียกร้องของตะวันตกมีอยู่เสมอมา ดังนั้น แม้ว่าการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกอาจจะมิใช่ปัจจัยสำคัญประการเดียวที่ผลักดันให้ระบบไพร่เปลี่ยนแปลงไป แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น จะต้องคำนึงถึงความต้องการของมหาอำนาจตะวันตก เพื่อมิให้ข้อพิพาทที่อาจลุกลามใหญ่โตขึ้นได้

2. ขั้นตอนกระบวนการคลี่คลายปัญหา

ในเรื่องของการสร้างความมั่นคง และเพิ่มพูนความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจให้แก่บ้านเมืองนั้น รัฐต้องอาศัยแรงงานจำนวนมากเพื่อตอบสนองเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการค้าและการติดต่อต่างประเทศซึ่งเป็นนโยบายทางการฟื้นฟูทางเศรษฐกิจประการหนึ่ง จึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดระบบควบคุมกำลังคนให้มีประสิทธิภาพ และการจัดระบบนี้มีผลต่อฐานะและบทบาทของทาสทั้งในระดับรัฐและเอกชนดังได้กล่าวมา ในช่วงเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2325-2398 เห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเป็นเศรษฐกิจเพื่อการตลาดและการเปลี่ยนแปลงมาตรการและควบคุมทางด้านภาษีอากร เหล่านี้มีผลทำให้เกิดการขยายตัวทางการผลิตรวมถึงการขยายทุนและการประกอบอาชีพได้เงื่อนไขดังกล่าวนี้ฐานะแรงงานแตกต่างจากสมัยก่อนที่เป็นแรงงานเกณฑ์ทางเศรษฐกิจแรงงานค่อย ๆ กลายมาเป็นแรงงานรับจ้างเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมนี้ จึงมีผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของทาส

ระบบการควบคุมกำลังคนกับผลประโยชน์ต่อรัฐต้องอาศัยในการปรับปรุงเพื่อความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและความมั่นคงของรัฐ ระบบการควบคุมกำลังคน เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการควบคุมรักษาผลประโยชน์เกี่ยวกับแรงงาน ส่วย และภาษีอากร ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ระบบไพร่ยังคงเป็นระบบที่สำคัญในการจัดตั้งทางสังคม แต่ระบบนี้อยู่ในสภาพปั่นป่วนและไร้ระเบียบอย่างมาก การแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยาและการสถาปนาอาณาจักรกรุงธนบุรีออกไปอย่างกว้างขวางทำให้เกิดปัญหาในระบบไพร่ทวีมากขึ้น ซึ่งปัญหานี้มีผลต่อเสถียรภาพของพระราชอาณาจักรใหม่ทั้งทางด้านการเมือง และเศรษฐกิจ

การรื้อฟื้นระบบไพร่ขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2316 โดยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดฯ สักท้อหมือหมายหมู่เล็กไพร่หลวง เลกสมสังักัดพรรค (การสักเลกไพร่สมเพื่อขึ้นสังกัดมูลนายที่ไพร่สมผู้นั้นได้เลือกไว้แล้ว) และ เลกหัวเมือง (การสักเลกไพร่ตามหัวเมืองนอกราชธานี) ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการรับสังกัดหมายหมู่กับทุกกรมกอง อย่างไรก็ตามมาตรการนี้คงไม่ประสบความสำเร็จในการทำให้ระบบไพร่มั่นคงและมีประสิทธิภาพ เนื่องจากการแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยา มูลนายทั้งหลายคงถือโอกาสนำเอาไพร่หลวงมาเป็นไพร่สมและทาสของตนมากขึ้น เมื่อได้เชลยศึกมาพวกขุนนางก็ได้รับพระราชทานเลขเชลยศึกมากบ้างน้อยบ้าง (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 22 จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดิน พระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้น 1822, 2511, น. 152) นอกจากนี้ขุนนางที่ไปราชการทัพศึกยังสามารถนำเชลยศึกมาไว้เป็นสมบัติส่วนตัวโดยชอบด้วยกฎหมาย ดังมีความในพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2348 ว่า “ทาสชะเลย

ซึ่งเสนาอำมาตย์ข้าราชการทหารโยธาทั้งปวง ไปกระทำการรณรงค์สงครามตีนครใด ๆ ไปไชยข้าม ได้ชายหญิงหมู่ปัจจุามิตรมาเป็นชะเลยพาษชาดสิทธิผู้ได้นั้นก็เปนนิสภาพเลี้ยงดูรักษา” (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 596) ทางด้านของไพร่ก็ยังคงกระจัดกระจายไปจากถิ่น ยากที่จะจัดให้เข้าสังกัดกรมกองได้อย่างทั่วถึง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า มีมาตรการในการผ่อนปรนการทำงานของไพร่ได้แก่ การลดเวลาในการเข้ารับราชการจาก 4 เดือน เหลือ 3 เดือนต่อปี และการเสียเงินแทนรับราชการ เป็นต้น กลไกการควบคุมกำลังคนยังไม่สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย เกลี้ยกล่อมเลิกที่ยังไม่ได้สังกัดมุลนายมาสังกัดหมายเป็นไพร่สม (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 1247, เลขที่ 313) แต่กระนั้นการเบียดบังไพร่ไปใช้งานส่วนตัวยังคงเป็นปัญหาสำคัญ ขณะเดียวกันไพร่ยังคงปฏิเสธระบบไพร่ ดังเช่นปรากฏหลักฐาน “ละราชการมุลนาย เสียยอมหลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการ ณ แขวงหัวเมืองบ้าง เทียวหลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปมาค้าขายทำมาหากินโดยอิจจารมณของตัวก็มีบ้าง” (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 721) และการแอบอ้าง “เป็นพาษผู้มีชื่อ” ก็มี

ในส่วนของการเกณฑ์ที่เป็นมุลนายควบคุมคนในระบบ ทาสเป็นประโยชน์กับมุลนายเหล่านั้นในขณะที่ระบบไพร่มีปัญหา เพราะมุลนายได้ผลประโยชน์จากทาสทั้งในฐานะทางราชการ และ ส่วนตัว สำหรับมุลนายที่มีได้อยู่ในระบบราชการ การซื้อขายทาสเป็นหนทางของผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ เช่น การใช้แรงงาน อัตราเบี่ยงจากการกักขัง เป็นต้น โดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด การซื้อขายทาสมีส่วนทำให้ระบบไพร่มีปัญหามากขึ้นด้วย

ด้วยเหตุนี้มาตรการในการควบคุมกำลังคนจึงเข้มงวดขึ้น รวมถึงการควบคุมทาสด้วยการเกณฑ์แรงงานและส่วยจากทาส ขณะเดียวกันการที่รัฐเรียกผลประโยชน์จากทาสก็ช่วยทำให้มาตรการในการควบคุมไพร่ด้วยการลดเวลารับราชการกระทำได้ เนื่องจากปัญหาและการเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ทำให้ผลประโยชน์ของรัฐจากไพร่ลดน้อยลง แต่การที่รัฐได้เปลี่ยนแปลงการควบคุมทาสเท่ากับเป็นการทดแทนผลประโยชน์ที่เสียไป เพราะว่าขณะที่รัฐลดเวลาของไพร่ แต่สำหรับทาสนั้น เป็นการเพิ่มขึ้นจากที่ไม่ต้องเกณฑ์แรงงานมาเป็นการถูกเกณฑ์แรงงาน นอกจากนี้การละเมิดกฎเกณฑ์ระบบไพร่ยังทำให้การเคลื่อนย้ายทางสังคมตามมา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การยกเลิกวิธีการหาประโยชน์นอกแบบแผนคงประสบความสำเร็จบ้าง เมื่อมีการลงโทษ

ผู้ชงสมผู้คนกบฏ และยกเลิกการให้เจ้านายและ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ชงสมผู้คนไว้ตามป้าหา ผลประโยชน์ใน พ.ศ. 2367 (ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา, 2511, น. 10) ผลประโยชน์ที่ รัฐพึงได้จากแรงงาน และส่วยในระบบจึงมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น

อีกประการคือจำนวนประชากร การเพิ่มจำนวนประชากรและการขยายตัวของชุมชน เพื่อเป็นกำลังของรัฐแล้วยังเป็นประโยชน์กับรัฐในด้านการเกณฑ์ส่วย และแรงงานด้วย เพราะคน เหล่านี้ถูกจัดเข้าสู่ระบบไพร่

ผลกระทบของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมต่อทาส ความเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งทำให้เกิดการขยายตัวทางการผลิต รวมถึงการขยายของทุนและผู้ผลิต ผู้ประกอบการ ส่งผลต่อทาสในส่วนที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงฐานะ และบทบาทของทาส คือ ทาสมีโอกาสในการเป็นแรงงาน และประกอบการได้มากขึ้น และเกิดความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ระหว่างทาสกับนายเงิน ในเรื่องของราษฎรผู้ประกอบการผู้ผลิต และแรงงาน

เพื่อความมั่นคงและมั่นคงทางเศรษฐกิจของรัฐให้ตอบรับกับการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจและสังคม รัฐดำเนินนโยบายหลายประการ ที่สำคัญคือ การจัดระดับการควบคุม กำลังคน การค้าและระบบเจ้าภาษีนายอากร การควบคุมกำลังคนให้มีประสิทธิภาพเป็นทั้งปัจจัย และผลของการค้าซึ่งขยายตัวมากขึ้นทั้งในระดับรัฐและเอกชน โดยมีระบบเจ้าภาษีอากรเป็นตัว จักรสำคัญผลักดันให้เมืองท้องถิ่น การค้าในรูปแบบใหม่ซึ่งมีเอกชน (เจ้าภาษีอากร) ระหว่างรัฐ และราษฎรผู้ผลิต การผลิตเพื่อการค้า และการปรับเปลี่ยนระบบการใช้แรงงานในการนี้ก่อให้เกิด การขยายตัวทางการผลิตรวมถึงทุนและผู้ประกอบการผู้ผลิตทั้งในระดับรัฐเจ้านาย ขุนนาง ชาวจีน และราษฎร และความต้องการแรงงานทั้งในภาครัฐและเอกชน

ในภาคปฏิบัติรัฐได้พยายามจัดระบบควบคุมแรงงานให้รัดกุมขึ้นด้วยวิธีการสักพร้อม กันไปรัฐได้พยายามขยายฐานแรงงานให้กว้างขึ้นด้วยการเพิ่มประเภทบุคคลให้มีหน้าที่โดยตรงต่อ รัฐ ในการนี้ ทาสที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนาย-ไพร่ เลกทาสถูกสักเกณฑ์แรงงานและส่วยทั้งนี้เพื่อ ประโยชน์ในด้านแรงงานและผลผลิต ในภาคของเอกชน การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทำให้เกิด ความจำเป็นในด้านแรงงานและผลผลิตเช่นกัน ในเงื่อนไขนี้ แรงงานทาสซึ่งเดิมเป็นทรัพย์สินสมบัติ ส่วนบุคคลของนายเงิน ได้ค่อย ๆ แปรสภาพเป็นแรงงานรับจ้าง ซึ่งเอกชนได้แรงงานมาโดยการซื้อ ขายและว่าจ้าง การซื้อขายทาสจึงแพร่หลายในสมัยนี้

ภาวะดังกล่าวมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของทาสมากกว่า สมัยที่ผ่านมา คือ ทาสไม่เพียงมีบทบาทและฐานะที่ใกล้เคียงกับไพร่ แต่ยังมีฐานะของทาสที่เป็น แรงงานรับจ้างและเป็นแหล่งที่มาของเงินทุนรวมทั้งเป็นผู้ผลิตและประกอบการรายย่อย อันจะ

นำไปสู่การสลายตัวของระบบทาสซึ่งฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน ในบทต่อไปจะได้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงฐานะและบทบาทของทาสซึ่งนำไปสู่การสลายตัวของระบบนี้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น การเกณฑ์แรงงานไพร่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ การเกณฑ์แรงงานไปใช้ในรูปสงครามถูกแทนที่ด้วยระบบการเกณฑ์แรงงานทหาร ตามพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2448 แต่ในกรณีที่มีได้เป็นการเกณฑ์แรงงานเพื่อการป้องกันราชอาณาจักร ก็มีการออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) กฎหมายฉบับนี้กำหนดว่า การเกณฑ์แรงงาน สิ่งของหรือสัตว์พาหนะจากราษฎร ถ้ามิใช่เพื่อป้องกันอาณาจักร รักษาความสงบภายใน หรือทำงานด้านสาธารณูปโภคในชุมชนนั้น ๆ แล้ว ควรให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามควรขึ้นอยู่กัุดุลพินิจของเสนาบดี (เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, 2478, น. 255) ซึ่งนับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการจ่ายค่าจ้างอย่างเป็นทางการครั้งแรกของประเทศไทย

ส่วนที่ 3 การเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกณฑ์แรงงานสู่ระบบค่าจ้างและสภาพการจ้างเปลี่ยนไปจากเดิม

1. ผลการเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกณฑ์แรงงานสู่ระบบค่าจ้าง

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ด้านแรงงาน พบว่าแต่เดิมการจ่ายค่าจ้างในอดีตเป็นลักษณะการให้สิ่งของต่างตอบแทนใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนกับกำลังแรงงาน แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางเป็นต้นมา มีการจ้างชาวต่างชาติเข้ามาใช้แรงงานทั้งงานทางด้านการทหาร กิจการราชสำนักและงานด้านโยธาในการสร้างและทำนุบำรุงต่าง ๆ มีการจ่ายค่าจ้างหรือสิ่งตอบแทนเป็นทรัพย์สินเงินทองรวมถึงยศถาบรรดาศักดิ์ การจ้างชาวต่างชาติในลักษณะนี้ยังคงสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการจ้างชาวจีนมาใช้กำลังแรงงานในการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองเป็นจำนวนมาก

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อันเนื่องมาจากการควบคุมกำลังคน การค้าและระบบเจ้าภาษีนายอากรมีผลให้เกิดการขยายตัวของการค้าและการผลิต การขยายตัวของบุคลากรในการประกอบการ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงของนายทุน ผู้ประกอบการ ผู้ผลิตในระดับรัฐและเอกชนและการเปลี่ยนแปลงในระบบการใช้แรงงานจากแรงงานในระบบการเกณฑ์แรงงานมาเป็นระบบแรงงานรับจ้าง ซึ่งเงินตราเข้ามามีบทบาทสำคัญในการดำเนินกิจการต่าง ๆ รวมทั้งการเกิดกลุ่มคนอิสระภายในโครงสร้างสังคมแบบเดิม

ภาวะดังกล่าวส่งผลกระทบต่อทาสที่สำคัญคือการทำาสถูกดึงเข้าสู่ระบบมูลนายไพร่ เพื่อประโยชน์ทางด้านแรงงานและผลผลิต ทาสเป็นแรงงานในการผลิตทั้งของรัฐและเอกชนและเป็นแหล่งเงินทุนในการประกอบการและการผลิต ด้วยเหตุนี้ทาสในฐานะเป็นแรงงานทั้งของรัฐและเอกชนและทาสในฐานะของการเป็นหลักทรัพย์ในการกู้ยืม จึงมีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจและสังคม

จุดเริ่มต้นของการจ่ายค่าจ้างอย่างเป็นทางการของประเทศไทย คือ การตราพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) กฎหมายฉบับนี้กำหนดว่า การเกณฑ์แรงงาน สิ่งของหรือสัตว์พาหนะจากราษฎร ถ้ามิใช่เพื่อป้องกันอาณัติกร รักษาความสงบภายในหรือทำงานด้านสาธารณูปโภคในชุมชนนั้น ๆ แล้ว ควรให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามควรขึ้นอยู่กัคุณพินิจของเสนาบดี (เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, 2478, น. 255) เป็นผลให้ผู้ถูกเกณฑ์แรงงานที่เป็นคนไทยได้รับค่าตอบแทนเป็นเงินตราเป็นครั้งแรกและเป็นจุดเริ่มของการใช้ค่าจ้างแลกเปลี่ยนกับกำลังแรงงาน

ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการดำรงอยู่ของทาสกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมีการขยายตัวทางการผลิตเริ่มเกิดการสะสมเงินทุนและเกิดแรงงานรับจ้าง ซึ่งเป็นพื้นฐานการเติบโตของเศรษฐกิจหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 การค้าของราษฎร การเข้ามาของทุนตะวันตก และการขยายการผลิตเพื่อการค้า รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางความคิดเพิ่มมากขึ้น สถาบันดั้งเดิมซึ่งมีส่วนช่วยให้เกิดการแลกเปลี่ยนเงินตราและการใช้แรงงานได้ปรับเปลี่ยนไปมาก เป็นผลให้พื้นฐานการผลิต ซึ่งมีเงินเป็นทุนในการประกอบการและแรงงานมีค่าจ้างเข้ามาแทนที่ระบบไพร่ และทาสในระบบการเกณฑ์ ในกระบวนการดังกล่าวนี้ทำให้ทาสมีการเคลื่อนไหวค่อนข้างสูงในลักษณะของการโยกย้ายเคลื่อนที่ การเปลี่ยนฐานะ และการร้องทุกข์ (ฎีกา) ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์แบบเดิมจึงเปลี่ยนไป ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างนายเงินและทาสเป็นไปอย่างเห็นน่าง เช่น ลักษณะความสัมพันธ์แบบนายจ้างกับลูกจ้าง ซึ่งทำให้ระบบทาสค่อย ๆ สลายตัวลง และนำไปสู่การเลิกทาสในที่สุด

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การทำหนังสือสัญญาทางไมตรีฉบับใหม่กับอังกฤษ อเมริกา และฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2398 ช่วยทำให้เศรษฐกิจภายในซึ่งเติบโตในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ขยายตัวอย่างรวดเร็วและชัดเจนขึ้น

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีใน พ.ศ. 2398 ซึ่งรัฐบาลอังกฤษให้เซอร์จอห์น เบาว์ริงเป็นราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญานั้น

ผลของสัญญาสำคัญ 2 ประการ คือ

1) รัฐต้องเลิกทำการค้า การค้าของหลวงประสบปัญหา และเผชิญกับการขาดทุน นับตั้งแต่ไทยสูญเสียเมืองตะนาวศรี และมะริด ซึ่งเป็นศูนย์ถ่ายเทสินค้าเงินและอินเดียแก่พม่า การค้ากับอินเดียเสื่อมโทรมลงตามลำดับ และประสบกับการขาดทุนหลายครั้ง สำหรับการค้ากับจีนยุติลง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศเลิกประเพณีส่งบรรณาการถวายพระเจ้ากรุงจีนทุก ๆ สามปีอย่างเด็ดขาด หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษผูกมัดรัฐบาลมิให้ทำการค้าผูกขาดอย่างที่เคยปฏิบัติมา รัฐจึงเลิกผูกขาดสินค้า เปิดโอกาสให้ราษฎรและชาวต่างประเทศค้าขายได้อย่างอิสระ

2) การเข้ามาของชาวตะวันตก หลังสนธิสัญญาเบอร์นี (พ.ศ. 2369) และสนธิสัญญาเบาว์ริง (พ.ศ. 2398) จำนวนชาวตะวันตกเพิ่มมากขึ้นกว่าเมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งมีจำนวนชาวตะวันตกอยู่ไม่มากนัก ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาจะมีแต่ชาวโปรตุเกสที่ตั้งหลักแหล่งรวมกันอยู่แถวบริเวณกุฎีจีนใกล้วัดกัลยาณมิตร และการติดต่อค้าขายกับชาวอังกฤษ และชาวตะวันตกอื่น ๆ มักเป็นพ่อค้าซึ่งไม่ตั้งถิ่นฐานแน่นอน

ชาวตะวันตกที่เพิ่มมากขึ้น เป็นพวกพ่อค้า หมอสอนศาสนา หรือมิชชันนารี ซึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นการแน่นอนและประกอบกิจการต่าง ๆ เช่น การค้า (ตั้งร้านซึ่งเรียกว่า “ห้าง”) ธุรกิจการส่งสินค้าเข้าและออก และกิจการธนาคาร เป็นต้น ทำให้ทุนจากตะวันตกเข้ามามีบทบาทสำคัญ นอกจากนี้การเข้ามาของชาวตะวันตกยังมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงทางความคิดในสังคมไทยด้วย

การเติบโตทางเศรษฐกิจในช่วงนี้ เห็นได้จากการค้าและการผลิตข้าวภายใต้สนธิสัญญาไมตรีและการค้า ชาวยุโรปได้เข้าร่วมในกิจกรรมเศรษฐกิจธุรกิจการส่งข้าวออกนอกประเทศ ส่วนใหญ่อยู่ในมือของนายทุนชาวตะวันตก ช่วยให้เกิดการขยายตัวของการผลิตข้าวภายใน

เมื่อการผลิตข้าวขยายตัวขึ้น ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือ ที่ดินกับแรงงาน จึงมีความสำคัญขึ้น ที่ดินส่วนใหญ่ถูกจับจองจากเจ้านายและขุนนาง ซึ่งสามารถครอบครองที่ดินขนาดใหญ่ประมาณ 300 ไร่ หรือมากกว่านั้นประมาณ 1,000-2,500 ไร่ (กรมศิลปากร, 2511, น. 96) และส่งคนในสังกัดเข้าไปทำการเพาะปลูกหรือทิ้งให้กร้างว่างเปล่า สำหรับแรงงานที่ทำการผลิตนั้นมาจากไพร่ทาสทั้งที่ทำนาของตัวเองและทำนาบนที่ดินของมูลนายการทำนาโดยทั่วไป เช่น ราษฎรครัวหนึ่งในปีหนึ่งนำมาประมาณ 50 ไร่ ลงทุนประมาณ 180 บาท เป็นค่ายกโคกปลูกโรงที่พัก ซื้อมะพร้าว เครื่องมือในการคราดไถ ค่าอาหารในการเลี้ยงคนลงแขก ผลผลิตข้าวที่ได้

ประมาณ 15 เกวียนเศษ ขายไปในราคา (ปานกลาง) เกวียนละ 36 บาท เป็นเงินจำนวน 14 เกวียน เป็นเงิน 504 บาท เสียค่าหางข้าวค่ามาเป็นเงินไร่ละ 24 อัฐ เป็นเงิน 18 บาท 32 อัฐ และ ค่าเช่า นาจากเจ้าของที่ดินไร่ละ 2 สัด หรือ 1 บาท ค่าดอกเบี้ยยเงินทุน อีกซ่งละ 1 บาท (วชิรญาณ, ปีที่ 14 ตอนที่ 6, น. 266) และในการทำนาเป็นกิจการใหญ่ พื้นที่ในการทำนาประมาณ 1,000 ไร่ ต้อง ลงทุนประมาณ 9,600 บาท เป็นค่าพูนโคกปลูกโรงทำยุ่ง ซื่อกระบือ และเครื่องมือใช้ในการทำนา แรงงานประมาณ 70 คน ซึ่งมีทั้งลูกจ้างและทาส ผลผลิตที่ได้จากที่ดิน 900 ไร่ เป็นข้าว 300 เกวียน เป็นต้น

ความต้องการแรงงานในการผลิตข้าวมีมาก ทำให้การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงาน เพิ่มขึ้นด้วย ทั้งการย้ายถิ่นแบบถาวรและชั่วคราวเพื่อทำกินในที่ใหม่ การเปิดที่ดินทำกิน การ ตั้งชุมชนใหม่ การเป็นแรงงานรับจ้าง รวมถึงการหลบหนีจากระบบ (นันทิยา สว่างวุฒิศรรม, 2525, น. 154) การขยายตัวของการผลิตในภาคเกษตรกรรมโดยเฉพาะข้าวมีผลที่สำคัญต่อทาส คือ ทำให้ความต้องการทาสในคนกลุ่มหนึ่งเพิ่มมากขึ้นเพื่อเป็นแรงงานในการเพาะปลูก นอกจากนี้การผลิตข้าวเพื่อการค้ายังเป็นโอกาสใหม่ที่คนไทยสามารถใช้ทุนที่มีอยู่ให้เป็นประโยชน์ สำหรับกิจการทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เช่น การค้าไม้สัก ติบูก การค้าขาย โรงสี รวมทั้งการผลิตทาง ภาคเกษตรกรรมอื่น ๆ เป็นต้น

ภาวะดังกล่าวยังผลให้ความต้องการแรงงานและทุนเพิ่มมากขึ้นด้วย ปรากฏ ลักษณะของแรงงานรับจ้างจาก ไพร่ ทาส ชาวจีน และแรงงานอีสาน และเงินทุนซึ่งมีทั้งเงินทุนจาก ชาวตะวันตกซึ่งเข้ามาลงทุน และเงินทุนในประเทศซึ่งเกิดจากการกู้ยืมตามหนังสือสัญญาที่เริ่ม แพร่หลายมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของแรงงาน ผู้ผลิต ผู้ประกอบการ และเงินทุนส่งผล ให้เกิดการขยายการผลิตภายใน โดยเฉพาะข้าวซึ่งกลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ตั้งแต่ประมาณ ทศวรรษ 2410 เป็นต้นมา มีการเฟื่องฟูอย่างมาก 2 ระยะ คือในช่วงทศวรรษ 2410-2420 และ ทศวรรษ 2430-2440 ซึ่งเป็นช่วงเดียวกับที่มีการเปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์เกี่ยวกับทาสและไพร่ แม้ แรงงานอิสระอื่นมีส่วนในการขยายตัวทางเศรษฐกิจ แต่แรงงานทาสก็มีส่วนอยู่ไม่น้อยเช่นกัน ทั้งนี้ เนื่องจากทาสเป็นทั้งแรงงานที่มั่นคงถาวร (ราคาถูกกว่า) แรงงานรับจ้างโดยทั่วไปในอีกส่วนหนึ่งมี สภาพเป็นแรงงานอิสระด้วย

ทาสยังสามารถเป็นผู้ผลิต ผู้ประกอบการรายย่อยตามสถานการณ์และกำลังของตน เช่น การกู้เงินมาทำนา อ้ายอ่วม อ้ายออก อีหลง ถูกขายผูกคอกไปโดย ส่งเป็นข้าวเปลือกปีละสาม เกวียน หอสิบสัด ณ บ้านหนองตะลู ไชยนาท (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เลขที่ 11) การค้าขาย

อัมแพงวาดขายตัวผูกคอกเบี้ยเป็นเงิน 3 ชั่ง 10 ตำลึง แล้วนำเงินไปซื้อสมุดไทยดำไทยขาวไปขาย (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เลขที่ 28) นอกจากนี้ทาสยังมีค่าเป็นเงินทุนของนายเงินโดยการขายทาสเพื่อนำเงินมาใช้ในการกิจการอื่น เช่น รับผูกขาดภาษี ใช้หนี้หลวง เป็นต้น (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เลขที่ 47, เล่ม 67 เลขที่ 119)

2. ผลต่อสภาพการทำงานของแรงงานรับจ้าง

จากสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไป เปิดโอกาสให้ราษฎรมีโอกาสทางสังคมและเศรษฐกิจมากขึ้น มีเสรีภาพในการเคลื่อนย้ายพอสมควรโดยการยึดหยุ่นของรัฐ อาทิ การอนุญาตให้สังกัดมูลนายตามสมัครใจ การอนุญาตให้ไปทำมาหากินในที่ใหม่โดยได้รับความยินยอมจากมูลนาย การให้ติดตามมูลนายเมื่อได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง การอพยพตามมูลนายไปทั่วทั้งกอง และการเคลื่อนย้ายของโดยพลการ (นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, 2525, น. 177-182)

ค่าจ้างเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตของแรงงานเพราะค่าจ้างคือปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพของแรงงานในทุกสาขาอาชีพ ค่าจ้างหรือผลตอบแทนที่ได้รับจากการทำงาน ถือได้ว่าเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของผู้ใช้แรงงานและเป็นแหล่งอำนาจซื้อของบุคคลในระบบเศรษฐกิจ ค่าจ้างจึงมีความสำคัญทั้งต่อลูกจ้าง นายจ้างและภาครัฐ

แต่เดิมประเทศไทยจัดได้ว่าเป็นประเทศที่มีค่าจ้างแรงงานอยู่ในระดับที่สูง จากประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พบว่า ระดับค่าจ้างของแรงงานไทยอยู่ในระดับที่สูงในภูมิภาคเอเชีย ดังจะเห็นได้จากบันทึกของชาวต่างประเทศและหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ ประมาณปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2352-2361 จากบันทึกของ Sir John Crawford พบว่า ค่าแรงของกรรมกรธรรมดาในกรุงเทพฯ ตกถึงวันละสลึงครึ่ง มีการคำนวณว่า อัตรานี้จะทำให้กรรมกรดังกล่าวซื้อข้าวเลี้ยงดูผู้คนได้ถึง 18 คนใน 1 เดือน ส่วนช่างไม้ จะได้รับรายได้วันละครึ่งบาท (Crawford, 1915, p. 139) และหากนำอัตราค่าจ้างของกรรมกรธรรมดาหรือแรงงานไร้ฝีมือในกรุงเทพฯ ไปเทียบกับแรงงานไร้ฝีมือในเมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย ก็จะพบว่า อัตราค่าจ้างดังกล่าวสูงกว่าประมาณ 2 เท่า (Thompson, 1941, p. 607)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2367-2394 อัตราค่าจ้างของกรรมกรธรรมดายังอยู่ในอัตราที่สูง และต่อเนื่องคือ ประมาณ วันละ 4 เฟื้อง (ปาเลกัวซ์ สังคราช, 2506, น. 15) ในปลาย พ.ศ. 2393 แรงงานฝีมือชาวจีนในโรงงานทึบอ้อย ค่าแรง ตกประมาณวันละ 1-1.50 บาท ในขณะที่ค่าจ้างในการทำไร่อ้อย สำหรับค่าจ้างฟันดินไร่ละ 3 บาท 2 สลึง 1 เฟื้อง ค่าจ้างปลูกอ้อยไร่ละ 2 สลึง ค่าจ้างพรวนดินบำรุงรักษาอ้อย ไร่ละ 1

ต่ำถึง 2 สลึง (อดิศร หมวกพิมาย, 2532, น. 289) ค่าแรงที่สูงก่อน พ.ศ. 2393 สะท้อนถึงการขาดแคลนแรงงานเสรีของไทย อันเนื่องมาจากเหตุผลอย่างน้อย 2 ประการ

ประการแรก ค่าจ้างสูงสะท้อนถึงการขยายตัวของความต้องการแรงงานเนื่องมาจาก การขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศ การขยายตัวของการก่อสร้างงานโยธา (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ, 2551, น. 65) ในขณะที่ ตลาดแรงงานถูกพันธนาการโดยระบบไพร่ กล่าวคือ ผู้ชายไทยอายุระหว่าง 18-60 ปีบริบูรณ์ ต้องรับใช้มูลนายและกษัตริย์ในรูปแบบของไพร่สมบ้าง ไพร่หลวงบ้าง และแรงงานเกณฑ์บ้าง จึงส่งผลให้อุปทานแรงงานจึงขาดแคลน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานที่มีฝีมือซึ่งต้องรับใช้มูลนายและกษัตริย์ การขาดแคลนแรงงานเสรีของเศรษฐกิจไทย จึงผลักดันให้แรงงานชาวจีนเข้ามาประกอบอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรกรรม

ประการที่สอง ก่อน พ.ศ. 2393 ประเทศไทยมีสงครามบ่อยครั้ง ประกอบกับการระบาดของโรคหิวโหและโรคระบาดอื่น ๆ มีผลสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อการขยายตัวของประชากร เป็นไปอย่างเชื่องช้า จึงมีผลให้อุปทานแรงงานเพิ่มขึ้นช้าใน พ.ศ. 2365 Sir John Crawford ระบุว่า จำนวนพลเมืองไทยในสมัยนั้นมี 5.14 ล้านคน โดยที่เป็นคนไทยกับคนลาวประมาณ 4.2 ล้านคนและคนจีนเป็นกลุ่มใหญ่อันดับสองมีประมาณ 700,000 คน เขมรมีประมาณ 50,000 คน มอญมีประมาณ 42,000 คน และมาเลย์มีประมาณ 15,000 คน (Saywang, 1978, p. 15) ใน พ.ศ. 2393 Malloch ประมาณว่า ประเทศไทยมีพลเมืองทั้งสิ้น 3,563,150 คน (Saywang, 1978, p. 21) ใน พ.ศ. 2393 Bowring ประมาณว่าจำนวนพลเมืองในประเทศไทยมีประมาณ 4.5-5 ล้านคน ในขณะที่ สังฆราชปาเลกัวซ์ ประมาณว่า 6 ล้านคน ซึ่งในจำนวนนี้ชาวจีนมีประมาณ 1.5 ล้านคน (Ingram, 1971, p. 7) เป็นการยากที่จะคาดคะเนจำนวนประชากรของประเทศไทยใน พ.ศ. 2393 หรือก่อนหน้านั้นได้อย่างถูกต้อง เนื่องจากอาณาเขตพรมแดนของราชอาณาจักรมีการเปลี่ยนแปลงเสมอ เนื่องจากการเสียดินแดนจากสงคราม จากข้อมูลที่มีอยู่อย่างคร่าว ๆ เป็นที่น่าเชื่อถือได้ว่าจำนวนประชากรของไทยใน พ.ศ. 2393 น่าจะมีประมาณ 5 ล้านคน ดังที่ Sir John Bowring ได้ประมาณการเอาไว้ เพราะว่าสถิติจำนวนประชากรในประเทศไทยจากการสำรวจสำมะโนครัวทั่วราชอาณาจักร (ฉบับปรับปรุง) พบว่า จำนวนประชากรไทยใน พ.ศ. 2453/2454 มีประมาณ 8.2 ล้านคน หรือมีอัตราการเพิ่มของประชากรประมาณเฉลี่ย 1% ต่อปี ระหว่าง พ.ศ. 2393-2453/2454 ประเด็นด้านปัญหาประชากรเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ค่าจ้างแรงงานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีอัตราสูงแต่เมื่อเวลาผ่านไปเข้าสู่ยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 อัตราค่าจ้างเฉลี่ยได้ปรับลดต่ำลงเพราะการเพิ่มขึ้นของปริมาณประชากรจนกระทั่งพัฒนาเข้าสู่ระบบค่าจ้างตามโครงสร้างของกำลังแรงงานในสังคมปัจจุบัน

การอภิปรายผล

จากผลการศึกษาตามกรอบแนวคิด เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การศึกษาค้างนี้ สามารถสรุปประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผลเรื่อง การเปลี่ยนแปลงจากระบบการเกณฑ์แรงงานสู่ระบบค่าจ้างของไทย จะเป็นการอภิปรายผลรวบยอด ตั้งแต่วัตถุประสงค์ วิธีการวิจัยและทฤษฎีที่นำมาใช้โดยนำมาอภิปรายผลและพุ่งเป้าหมายไปที่ความหมายของ “การเปลี่ยนแปลง” โดยใช้กรอบแนวคิดตามทฤษฎีการเขียนประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์ แนวทางการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ของ จิตร ภูมิศักดิ์ และทฤษฎีการเจริญเติบโต ผ่านแนวทางการอธิบายสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นของนักเศรษฐศาสตร์ที่เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ นักรัฐศาสตร์และนักประวัติศาสตร์คือ จักรทิพย์ นาถสุภา ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ นิธิ เอียวศรีวงศ์

การนำความหมายของคำว่า “การเปลี่ยนแปลง” มาเป็นประเด็นหลักในการขยายความของการอภิปรายผลเพราะผู้วิจัยมีจุดมุ่งหมายที่จะมองความเปลี่ยนแปลงในวิวัฒนาการของสังคมที่เกี่ยวข้องกับระบบแรงงานไทย โดยข้อเท็จจริงของหลักฐานทางวิชาการส่วนใหญ่จะพบว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ แต่ผู้วิจัยได้รวบรวมค้นคว้าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทต่าง ๆ มาเชื่อมโยงกับแนวคิดของระบบแรงงานไทย

การให้ความหมาย “การเปลี่ยนแปลง” ว่าแต่ละแนวการอธิบายสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีแนวใดบ้างที่ได้ยืนยันว่าสังคมดังกล่าวมีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ โดยมีสาเหตุมาจากปัจจัยใดบ้าง มีลักษณะอย่างไรและเกิดขึ้นสมัยใดตามที่แต่ละแนวทางได้อธิบายไว้ซึ่งทั้งหมดได้กระทำการให้ความหมายแก่ “การเปลี่ยนแปลง” ที่ปัญญาชนทั้งสามได้นำเสนอในแต่ละแนวการอธิบายของพวกเขาขึ้นมา

สำหรับ “การเปลี่ยนแปลง” ที่ จักรทิพย์ นาถสุภา ได้ให้ความหมายไว้

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล เห็นว่า มีความแตกต่างอย่างมากระหว่างมาร์กซิสต์รุ่นจิตร ภูมิศักดิ์ กับมาร์กซิสต์รุ่นจักรทิพย์ นาถสุภา และคณะในการวิเคราะห์สังคมไทย ที่นำเอาทฤษฎีการผลิตแบบเอเชียมาวิเคราะห์สังคมศักดินาไทยเท่ากับเป็นการเปลี่ยนทิศทางของการวิเคราะห์สังคมยุคนั้นจากเดิมที่เคยมองว่าเป็นสังคมที่มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงมาเป็นขั้นตอน . . . กลายมาเป็น สังคมที่อยู่ในภาวะหยุดนิ่งเป็นเวลายาวนานและขาดพลังที่จะทำลายระบบจากภายในสังคมนั่นเอง . . . ถ้าเรามองสังคมศักดินาไทยเป็นแบบเอเชียอย่างน้อยที่สุดจะทำให้เรามีแนวโน้มที่มองข้าม

ความเคลื่อนไหวสำคัญหลาย ๆ อย่างในยุคนั้นไป . . . สรุปแล้วงานของ จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ นั้นน่าจะเป็นมากกว่าเพียงการปรับปรุงเพิ่มเติมการศึกษา ประวัติศาสตร์ไทยของมาร์กซิสต์รุ่นก่อน

ก็คือ การเข้ามาของระบบทุนนิยมซึ่งเกิดขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398 ที่ทำให้ สังกมไทยเคลื่อนไปข้างหน้า ดังนั้นสภาพการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยก่อนหน้านี้ จึงไม่ได้มีความเปลี่ยนแปลงมากนักในความคิดของเขา โดยเขามองว่า รัฐและโครงสร้างทางชนชั้นที่มี ลักษณะคล้ายคลึงกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ ระบบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีบทบาทโดยตรงในการแจกจ่ายที่ดินแก่เจ้าขุนมูลนายบังคับให้ชาวนา ต้องขึ้นสังกัดเป็นไพร่กับเจ้านายมีการแบ่งแยกเด็ดขาดระบบเจ้านายผู้ปกครองกับชาวนา ผู้ได้ปกครอง ในระบบนี้ผู้อยู่ภายใต้ปกครองไม่มีสิทธิในการปกครอง (จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2524, น. 112) ดังนั้น รัฐจึงคงรักษาอำนาจไว้ในส่วนกลางซึ่งในสมัยศักดินานี้มีความล้าหลังอย่างยิ่งซึ่งในการผลิตนั้นมีผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ทำการขูดรีดชาวนาโดย บังคับให้ชาวนามอบผลผลิตให้แก่ตนและชาวนายังต้องมีพันธะถูกเกณฑ์แรงงานและถึงแม้ว่าจะมีการค้าขายกับต่างประเทศแต่ก็เป็นการค้าที่ผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ทำให้ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตเท่าที่ควร (จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2524, น. 113)

การเข้ามาของตะวันตกโดยที่ไทยถูกบังคับให้ทำสนธิสัญญาการค้าเสรี จึงถือว่าเป็น การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่สุดของการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม แต่ไม่ได้ทำลายระบบศักดินาเดิม แต่ทำให้เกิด “ระบบเศรษฐกิจไทยสมัยศักดินาสมนายทุน”

เกิดการพังทลายของการผลิตแบบเลี้ยงชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการส่งออกมากยิ่งขึ้น โดยระบบเศรษฐกิจอยู่ในสภาพกึ่งเมืองขึ้นจนทำให้ชนชั้นปกครองต้องปฏิรูปรัฐ โดยเปลี่ยนรูปแบบ การบริหารจัดการของระบบราชการในยุคต่อมา

จะเห็นได้ว่า การให้ความหมายการเปลี่ยนแปลงของ จักรทิพย์ นาถสุภา เขาไม่ได้ ให้ความสำคัญแก่การเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็เนื่องมาจากข้อมูลที่เขา นำมาใช้ในการวิจัยซึ่งรวมถึงทฤษฎีที่ไม่ได้ครอบคลุมถึงรายละเอียดของข้อมูลความเปลี่ยนแปลง ของการค้าและนโยบายของรัฐบาลที่มีผลต่อการผลิตสินค้า และการใช้แรงงานในการผลิต ทำให้เขามองไม่เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ถึงแม้ว่าเขาจะอ้างถึงวิธีการผลิตแบบเอเซีย (The asiatic mode of production) ตามแนวความคิดของมาร์กซิสต์ ที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจของ ชุมชนหมู่บ้านก็ตาม แต่ตามทฤษฎีดังกล่าวที่ว่าหมู่บ้านมีความพอเพียงอยู่ในตัวเอง มีการใช้ ปัจจัยการผลิตร่วมกัน และไม่มีการแบ่งแยกระหว่างแรงงานทางการเกษตรกรรมและหัตถกรรม

เกิดขึ้น แต่ก็ไม่ได้ทำให้ข้อมูลเพิ่มเติมแก่เขา นอกจากนี้เขายังมีความเห็นคล้ายตามทฤษฎีดังกล่าวว่า สังคมไทยขาดปัจจัยภายในที่กำหนดให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการขาดกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ขาดปัจเจกชนที่เป็นกรรมสิทธิ์ ขาดการแบ่งงานกันทำ แต่ปัจจัยกำหนดกลับมาจากภายนอกคือการเข้ามาของตะวันตก จึงทำให้สังคมไทยไม่สามารถพัฒนาเป็นทุนนิยมเต็มที่ได้ เพราะขาดปัจจัยภายในมาสนับสนุน ดังนั้นสังคมไทยจึงเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมศักดินาผสมนายทุน ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง

ทั้งหมดนี้เป็นข้อสรุปโดยรวมเฉพาะช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นของ จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ แต่ยังมีการทำทนายความคิดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ของ จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ มาจากสองทางด้วยกัน ทางแรกจากนักวิชาการ มาร์กซิสต์ ซึ่งใช้นามว่า ทรงชัย ณ ยะลา ส่วนทางที่สองมาจากนักวิชาการ ประวัติศาสตร์ คือ นิธิ เอียวศรีวงศ์

แต่ในการให้ความหมาย “การเปลี่ยนแปลง” ของชัยอนันต์ สมุทวณิช นั้นเขามองว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นเชิงโครงสร้างการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงรัตนโกสินทร์ ช่วงเวลาที่สำคัญที่สุดคือ การเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการทำทนายจากพลังภายนอก (External Threat) มากที่สุด โดยการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากพลังภายในนั้น ทำให้การเปลี่ยนแปลงดำเนินไปอย่างล่าช้า เพราะความขัดแย้งและการต่อสู้ทางชนชั้นของสังคมไทย สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์มีน้อย แต่นั่นไม่ได้หมายความว่าสภาพการกดขี่ขูดรีดจะมีน้อยไปด้วย เนื่องจากอำนาจรัฐกระจายไปควบคุมทุกส่วนของสังคมไว้ได้ โดยอาศัยระบบราชการเป็นเครื่องมือสำคัญ รัฐรวบรวมกรรมสิทธิ์ทั้งหมดไว้ที่ส่วนกลางเพียงแห่งเดียวและการที่ไร้สถาบันกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ทำให้ผู้ผลิตอันหมายถึงชนชั้นแรงงานหรือรวมถึงกรรมสิทธิ์ขาดมูลเหตุจูงใจในการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิต ทำให้ความขัดแย้งกันระหว่างพลังทางการผลิตกับความสัมพันธ์ทางการผลิตถูกจำกัดขอบเขตไว้ (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2519, น. 90)

ส่วนสังคมพลังน้ำขั้นต่ำที่ใช้พลังน้ำตามธรรมชาติ ใช้กรรมวิธีการผลิตที่ล้าหลัง แต่ยังมีชีวิตที่ธรรมชาติเอื้ออำนวย ทำให้ชาวนายังพอมีข้าวบริโภคในชุมชนต่าง ๆ ได้ ค่าครองชีพยังไม่สูง และรัฐให้ราษฎรอาศัยที่ดินทำมาหากิน มีหน้าที่เสียภาษี และทำงานให้รัฐ แต่สังคมชุมชนยังสามารถรักษาระดับความพอเพียง (Self-sufficiency) ไว้ได้ (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2519, น. 98) นอกเหนือไปจากสาเหตุที่มาจากโครงสร้างรัฐ และชนชั้น และการผลิตแล้ว ยังมีสาเหตุมาจากการมีวัฒนธรรมการเมืองแบบไพร่ฟ้า ที่ราษฎรเคารพเชื่อฟังต่อผู้ปกครอง (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2519, น. 92)

เหตุที่ทำให้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงไม่ได้เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็เพราะว่าการที่เขาเลือกที่จะตีความข้อมูลบางส่วนบางด้านให้เข้ากันได้กับทฤษฎีที่เขาได้วางเป็นกรอบไว้ล่วงหน้า จึงนำไปสู่การแยกข้อมูลตามการแบ่งชั้นการพัฒนาของสังคมพลังน้ำ ระหว่างสังคมพลังน้ำตามธรรมชาติ ซึ่งหมายถึงสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นออกจากสังคมพลังน้ำแบบสร้างทำหรือสังคมชลประทาน โดยมีการชุดคล่องในสมัยรัชกาลที่ 5 มาเป็นเกณฑ์ในการแบ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว จะเห็นว่าทฤษฎีที่เขาใช้มีผลต่อการจัดระเบียบข้อมูลเป็นอย่างมาก

ดังนั้นเขาจึงเสนอว่าลักษณะของรัฐที่เข้มแข็งทำให้เกิดขีดจำกัดในทางเศรษฐกิจการเมือง ของสังคมไทยเอง และการเปลี่ยนแปลงก็ไม่ได้มาจากสนธิสัญญาเบาว์ริงด้วย แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาจากการเฟื่องฟูของเศรษฐกิจและของสินค้าส่งออก ซึ่งก็คือข้าว โดยเป็นผลมาจากตลาดโลกที่เป็นปัจจัยภายนอก และมีชนชั้นปกครอง เป็นเงื่อนไขของปัจจัยภายในเสียเอง จึงทำให้ผู้เป็นสมาชิกของชนชั้นปกครอง และระบบราชการรวมกับนายทุนต่างชาติที่มีผลประโยชน์ร่วมกับชนชั้นปกครองสามารถปรับตัวเพื่อรับเอาประโยชน์จากความต้องการข้าวของตลาดโลกได้รวดเร็วกว่าสามัญชนโดยทั่วไป (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2519, น. 94) ซึ่งความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนความเห็นของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ “การเปลี่ยนแปลง” นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาโดยตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ว่าจะเป็นนโยบายของรัฐบาลที่มีต่อการค้า ทำให้เศรษฐกิจมีความโน้มเอียงไปในทางเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกมากขึ้น โดยมีการผลิตจำนวนไม่น้อยที่มุ่งผลิตขึ้นเพื่อป้อนตลาดโลก มิใช่เพื่อเลี้ยงตนเอง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, น. 123) การที่มีสินค้าทั้งในด้านปริมาณและความหลากหลาย การขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตรา การอพยพเข้ามาของชาวจีน ซึ่งเป็นไปพร้อม ๆ กับการผลิต ทั้งในด้านของเกษตรกรรม อุตสาหกรรม ตลอดจนการจ้างแรงงานขึ้นมา จึงเปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาค้าขาย และได้ดึงดูดผู้คนจำนวนมากให้เข้ามาในระบบเศรษฐกิจที่มีผลกระทบตอไพร่เช่นกัน เพราะการขูดรีดไม่ได้มุ่งไปสู่การผลิตสินค้ามากขึ้นผ่านการเก็บภาษีเป็นตัวแทนจากค่าอากร ผูกปี ภาษี ไม่ว่าจะเป็นค่าภาษีปากเรือ ค่าขนอน และกำไรจากการผูกขาด ฯลฯ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, น. 124) ก็คือการปลดปล่อยให้ไพร่ได้ใช้แรงงานอิสระของตนมากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, น. 206)

การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในยุคสมัยนี้ ได้เปลี่ยนลักษณะชนชั้นนำของระบบศักดินาไม่น้อยร่วมกับชาวจีนที่สัมพันธ์กับกลุ่มศักดินาชั้นสูงอย่างแนบแน่น ได้ทำให้ชนชั้นนำในสังคมไทยมีลักษณะเป็นกระฎุมพีมากขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, น. 213) แต่สังคมดังกล่าวก็ยังเป็นสังคมศักดินา เพราะแม้ว่าชนชั้นปกครองจะมีลักษณะของกระฎุมพี แต่ยังรักษา

โครงสร้างของระบบศักดินาไว้ ได้แก่ การควบคุมไพร่และการเกณฑ์แรงงาน แม้ว่าระบบศักดินาดังกล่าวจะเสื่อมสภาพลงไปก็ตาม

ดังนั้นอาจกล่าวได้เพียงว่าจุดเริ่มต้นหรือพื้นฐานสำคัญของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในประเทศไทยได้ถือกำเนิดขึ้นแล้วในสมัยนี้ อันจะเป็นปัจจัยที่มีส่วนช่วยกำหนดพัฒนาการของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งจะเฟื่องฟูขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงซึ่งทำให้ชนชั้นนำที่เป็นกรรมพืเหล่านี้สามารถฉกฉวยประโยชน์ซึ่งเกิดขึ้นจากสนธิเบาว์ริงได้ก่อน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543, น. 212)

แนวคิดการวิจัยในครั้งนี้ได้ตั้งประเด็นหลักไว้ที่คำว่า “การเปลี่ยนแปลง” เพื่อต้องการพิสูจน์สมมติฐานว่าระบบไพร่และทาสเป็นระบบที่เปลี่ยนแปลงมาสู่ระบบแรงงานรับจ้างในสังคมปัจจุบันของประเทศไทย

ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และทาสในสังคมไทยที่ได้วิวัฒนาการมาสู่ระบบแรงงานรับจ้างในปัจจุบันไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกผันเหมือนอย่างสังคมอื่น ๆ จะเห็นว่าแรงงานไทยในปัจจุบันยังคงผูกพันกับระบบอุปถัมภ์ที่สืบทอดมาในสังคมไทย การทำงานระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างก็ยังคงเป็นไปในระบบที่เอื้อเพื่อ มุมมองความคิดระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างก็ยังคงต่างกันโดยเฉพาะในระบบองค์กรที่พัฒนามาจากธุรกิจครอบครัว นายจ้างยังคงเป็นผู้นำในทางความคิดส่วนใหญ่ขององค์กร ลูกจ้างพร้อมทำงานตามคำสั่งเหมือนระบบไพร่และทาสในอดีตจะต่างกันเพียงแค่มียศตราและเทคโนโลยีเข้ามารองรับ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะด้านแรงงานเป็นการเปลี่ยนแปลงผ่านการวิวัฒนาการโดยมีระยะเวลาเป็นแรงผลักดัน พฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมยังคงถูกสืบทอดมาสู่รุ่นอย่างที่เราทราบดีอยู่ในสังคมปัจจุบัน